ӘДӘБИ ӘСӘРНЕҢ ЭСТЕТИК ЭНЕРГИЯСЕ

Әдәби әсәрнең эстетик энергиясе гыйбарәсенә элегрәк тә кайбер язмаларда мөрәҗәгать иткәнем бар иде. Аларда бу тәгъбир роман-повестьларның сыйфатын, камиллек дәрәҗәсен төсмерләтү нияте белән кулланылды. Әмма аңа нинди мәгънә салынганлыгы, ни-нәрсә аңлатканлыгы шәрехләп ачылмаган килеш кала бирде. Инде менә ошбу кәлимәнең эчтәлеге, мәгънәсе турында фикер йөртеп карау, кайбер якларын күздән кичерү ихтыяҗы туды.

«Энергия» сүзе, гадәттә, физик хәрәкәтне барлыкка китерү уңае белән әйтелә. Аның чыганагы, куәте ачык билгеле була. Поездда, машинада барганда, без аны тәнебез, күңелебез белән тоябыз. Сәнгатьтә исә аны әсәрнең кешегә йогынты ясау, мавыктыру, үзенә җәлеп итү мәгънәсендә күз алдына китерергә мөмкин. Ләкин аның көч-куәте, механизмнардан үзгә буларак, күзгә бәрелеп тормый. Шулай булгач, үзенә тарту кодрәте хакында гәп кузгату урынлы булыр. Кояшның да куллары юк бит. Әмма барлык планеталарны, ычкындырмыйча, үз тирәсенә тартып тора. Әгәр без, берәр яхшы әсәргә юлыксак, төннәр буе аннан аерыла алмыйбыз, өчәр, дүртәр томлы романнарны йотылып укып чыгабыз. Тарту куәте булмаса, шулай вакытны, рухи көчне сарыф итәр идек микән?

Шулай да җегәр әсәргә каян килә соң? Әдәби әсәр ул — сүз ярдәмендә әдип тарафыннан төзелгән аерым бер дөнья. Шуны төзү барышында сәнгать әһеле аңа биниһая күп, кайнар рухи энергиясен сала. Һәм шушы куәт эстетик кодрәткә күчә, әдипнең иҗат җегәре эстетик энергиягә әверелә.

Шул ук вакытта моны укучының кабул итүе белән бәйләнештә карарга кирәк. Укылмаган чакта китап әле бернәрсә дә аңлатмый. Үзендә нинди серле, тылсымлы хәят яшерелгәнлеге бары тик укыганда, зиһен белән кабул иткәндә генә беленә. Димәк, эстетик энергия дигәндә, әсәрнең мавыктыру, сокландыру сәләте, инсанны ышандыру, уйландыру, хисләндерү куәсе күздә тотыла. Бу процесста кешенең кызыксыну табигате дә әһәмиятле роль уйный булса кирәк. Шулай итеп, иҗат барышында

әдип персонажларының гына психологиясен күз уңында тотмый, укучыларның да рухи халәтен исәпкә алып эш итә икән. Чөнки укучы сюжетны пассив күзәтеп кенә калмый, ул аны бер үк вакытта күңеленнән анализлап бара, ышандырмаса, эчтән бәхәсләшә. Әнә шулай вакыйгалар, бәйләнеш-мөнәсәбәтләр агышын анализлау, бәхәсләшү ул — кыйссаны актив кабул итү дигән сүз. Укучы персонаж тойганны кичерә, гүя аның тормышы белән бергә яши.

Озын тарихында татар әдәбияты зур казанышлар яулады, образлы фикерләүнең офыкларын бик нык киңәйтте. Шул ук вакытта бер дә чатаклыклар юк дип фараз кылу да урынлы булмас иде.

I

Һәрбер талантлы әдип үз әсәрен мавыктыргыч итәргә омтыла. Күп очракта моның өчен каршылыклар бәрелешен файдалана. Конфликтлар гаять күптөрле. Шул ук вакытта каләм әһеле үзенчәлекле, тапталмаган бәрелеш-бәхәсләрне алырга тырыша.

Жюльетта Бенцониның «Марианна. Звезда для Наполеона» дигән романында Марианна никахлашу кичендә, йокы бүлмәсенә кереп, ире Фрэнсисны көтә, әмма Фрэнсис әүвәл кәрт уйнап алуны мәслихәт күрә. Төн уртасы җиткәч, кәләш хозурына ире түгел, аның белән кәрт уйнаган Язон Бофор килеп керә һәм, ирегез сезнең бөтен байлыгыгызны, җир-суларыгызны, замогыгызны һәм... Сезне оттырды. Беренче кичне Сезнең белән мин үткәрергә тиеш, ди. Күрәсез, ошбу гамәл төрле юнәлештәге конфликтларга, фаҗигагә юл ача. Кияү егетенә ул артык кыйммәткә төшә.

Джеймс Хэдли Чейзның туксан дүрт романы да детектив жанрда язылган. Һәммәсе дә соң дәрәҗәдә киеренке конфликтлы. Кайчак вакыйга хәтәр ноктага килеп җитә дә, алга таба укырга куркып тукталып каласың. Чөнки әсәрдәге психологик конфликтны укучы бик актив кабул итә, ул аны персонажлар белән бергә кичерә. Шулай итеп, әсәрдәге рухи киеренкелек укучы күңеленә күчә.

Детектив әсәрләр, гадәттә, җинаятьне тикшерү, эзенә төшү юнәлешендә иҗат ителәләр. Андый мәүзугълар Чейзда да бар. Шуның белән бергә анда кылынган гөнаһ түгел, шул җинаятькә әзерләнү, бару юлларын чагылдырган әсәрләр дә очрый. Инде план соң дәрәҗәдә камил төзелде, барлык детальләр дә искә алынды дип уйлыйсың. Ләкин билгеле бер ноктада ул җимерелеп

төшә, чәлпәрәмә килә. Чейз романнарының берсендә дә кырын эшнең тантана итүе яктыртылмый. Ләкин киеренкелек барыбер саклана.

Билгеле, зур тарихи вакыйгалар, кискен коллизияләр генә әсәрне мавыктыргыч итә дип уйларга ярамый. Шул ук кискен каршылыкларны сурәтләгән Чейзның бер герое икенче әсәр уңае белән болай ди: «Это не лёгкое, развлекательное чтиво, а сложный для восприятия материал. И от него порой нужно отдыхать»[1].

Күңелгә ял бирә торган шундый әсәрләрдән Әмирхан Еники хикәяләрен телгә алып китәргә мөмкин. Аның кайбер хикәяләрендә («Матурлык», «Туган туфрак», «Җиз кыңгырау» һ. б.) күзгә күренердәй ачык конфликтлар да беленми. Әмма алар да каршылыклардан бөтенләй үк азат түгел. Ләкин характерлары башкача. Боларда эчке көрәш тасвирлана.

«Туган туфрак» дигән хикәядә бабасының туган төбәгенә килеп чыгар алдыннан шәһәр кызы Клара күңелендә авыл турында бик беркатлы караш була. Әмма мондагы туганнары белән күрешкәч, садә күңел байлыкларын тойгач, тирә-юнь табигате белән танышкач, теге карашны башка хисләр кысрыклый, туган туфракның хозурлыгын, тирән мәгънәгә ия икәнлеген аңлау тойгысы пәйда була кызның яшь күңелендә. Әнә шундый әсәрләрне укучы ихлас яратып укый, хәтерендә саклый.

Уңышлы дип табылган алым бөтен рисаләне нурландырып җибәрә ала. Шул сәбәпле тынгысыз каләм осталары сюжетның мавыктыручанлыгын арттыруның яңадан-яңа юлларын эзлиләр. Майн Ридның «Башсыз җайдак» романында тасвирланган күренеш хәтсез вакыт дәвамында мистика кебек тоела: гайрәтле ат тегендәмонда чабып йөри, ә сыртына башсыз җайдак атланган. Тик ахырга таба гына моның билгеле бер бәрелешнең реаль нәтиҗәсе икәнлеге аңлашыла. Ләкин җайдак инде укучы дикъкатен җәлеп итеп өлгергән була. Әлеге алым драматик хәлгә кызыксынучанлык сыйфаты өсти.

Әгәр дә әдәби язмада вакыйгалар үзара бәйләнешсез, бер-бер артлы гына теркәлсәләр, аларның эчке җегәре артык сизелми. Мондый энергия үзара бәйләнеш нәтиҗәсендә, эпизодлар нәрсәгә булса да тотынып туганда гына барлыкка килә. Шуларның мөһиме – нинди дә булса бер ситуация эченә сыйган күренешләрне алып тасвирлау. Ситуа-

---

[1] *Чейз. Д.* – Ловушка мертвеца. – Минск : «Эрдиан» – Белорусский дом печати, 1993. – Т. 15. – С. 72.

ция — әсәрне оештыруның бик мөһим чарасы ул. Әсәргә тотыныр өчен тема сайлау гына җитми. Күренешләрне берләштерердәй, үзара бәйләрдәй ситуация кирәк. Ситуация дигәндә без хәл-әхвәлләрнең чикләрен, аларның билгеле бер вакыйгалар белән каймалап, элмәкләп, «киртәләп» алынуын күздә тотабыз. Элегрәк, совет чорында, моның өчен берәр производство циклы хезмәт итә иде. Әмма классик әдәбият үзен гел моның белән генә чикләргә теләмәде. Әмирхан Еники, мәсәлән, мөнәсәбәт-кичерешләр өлкәсен үз итте. Аның «Гөләндәм туташ хатирәсе» әсәре Салих Сәйдәшев образына багышланган. Бу бөек зат гүзәл музыкалары белән халык күңеленә кереп калды. Әмирхан Еники моны бик яхшы белә иде. Алай гына да түгел, ул әле бу якты, тылсымлы иҗатның драматик, үкенечле ягын да бар олылыгы белән тоя иде. Композитор турындагы әтрафлы, тирән эчтәлекле мәкаләсендә ул 1980 елда «Салих Сәйдәш бәхетле идеме?» дигән сорау куя һәм аның иҗатташ дусты Кәрим Тинчуринның кулга алынуы нәтиҗәсендә Сәйдәш музыкасының сәхнәдән төшүен, моның нечкә күңелле, күркәм холыклы композиторга никадәр рухи газаплар китергәнен күрсәтә. Үтә киеренке психологик сюжет өчен менә дигән материал. Әмма Еники моны кулланмады. Хикмәт ул драманы язарга ярамавында гына да түгел иде. Әдип музыкант Салих хәятындагы тагын да ныграк поэтик яңгырашлы ситуацияне алды. Ул Салих мәгыйшәтенең яшьлек чорын, мәхәббәт хисләренең бик матур бөреләнгән, чәчәк аткан, әмма җимеш бирә алмый калган дәверен сайлап алды һәм шушы ситуация эчендә Салих белән Гөләндәмнең сокландыргыч образын гәүдәләндерде.

II

Күренешләрне әсәр композициясендә урнаштыру алымнары күптөрле. Шуларның иң актив кулланылганы — хронологик эзлеклелек, мәгыйшәтнең үз агымына нигезләнгән тәртип. Аның үз кыенлыклары да бар: эзлекле хәрәкәт дәвамында образны җанлы итеп күз алдына китереп бастырырдай, теманы камил ачардай төс-бизәкләр, хәл-әхвәлләрнең җитәрлек күләмдә булуы шарт. Уңай ягы шунда: укучының кабул итүе өзлексез бара, буталчыклар арасына кереп адашу хәвефе юк дәрәҗәсендә. Романнардагы аерым сюжет сызыкларының билгеле бер ноктада берәзга тукталып торуы, аларны башкалары дәвам иттерүе эзлекле, ачык күренеп торган динамиканы юкка чыгармый. Чөнки алар, үзара үрелешсәләр дә, ахыр чиктә алга таба хәрәкәт итәләр. Романнарда, гадәттә, төп урынны буйга

үсеш алып тора. Бу җәһәттән Галимҗан Ибраһимовның «Безнең көннәр» романы (икенче вариант) бераз үзгәрәк урын били. Анда әдип биниһая киң планлылыкка омтыла, әсәргә бик күп персонажлар кертә, роман мәйданында алар бер-берсен өзлексез алыштырып торалар. Һәр каһарман биредә ике-өч мәртәбә генә күренеп кала. Чамадан тыш киң планлылык тулы канлы, калку индивидуаль образ гәүдәләндерү мөмкинлеген беркадәр чикли төшкән. Ошбу хасияте белән «Безнең көннәр» романы Г. Ибраһимовның кайбер әсәрләреннән аерылып та тора.

Мәхмүт Хәсәновның «Язгы аҗаган» романында композицион оештырылыштагы бер үзенчәлек күзгә ташлана. Әсәр үзендә ике романны берләштергән кебек тоела. Анда 30 нчы еллардагы Иргали тормышы да бар, Газиның катлаулы язмышы, нефтьчеләр эшчәнлеге дә бар. Шул ягы белән ул гадәти романнардагы сюжет сызыкларының аралашуыннан аерылып тора. Гадәти кыйссаларда сюжет сызыклары никадәр генә тармакланмасын, алар бер үзәккә тоташа. «Язгы аҗаган»да исә үзара бәйләнмәгән ике үзәк күзгә чалына. Иргали язмышын М. Хәсәнов моңарчы күрелмәгәнчә рухланып, илһамланып иҗат итте һәм бик үзенчәлекле, җанлы образ тудырды. Ошбу каһарман эргәсендә нефтьчеләр сызыгы бераз тоныкланыбрак та кала.

Бәгъзе романнарда, хәтта ки күренекле прозаиклар иҗатында да эпизодик чигенешләр хәтсез урын били. Әгәр нинди дә булса серне чишүгә хезмәт итсәләр, алар үзләрен акларга да мөмкин. Әмма еш кына алар темага турыдан-туры бәйләнмәгән булалар, бары тик әсәр мәйданын нәрсә белән булса да тутыру өчен генә кертелгән кебек тоелалар. Билгеле инде, чигенешләр сюжет динамикасын туктатып торалар. Укучы исә тоташ хәрәкәтне кабул итәргә әзерләнгән була. Шунлыктан кирәксез чигенешләр аның күңелендә ризасызлык хисе дә уятып ала.

Кайбер каләм әһелләре буталчык сюжет төзүне хуп күрәләр. Әмма укучы психологиясе аларны югары бәяләми. Ул ачык, төзек сюжетны мәслихәт күрә. Чөнки чуалчык сюжет укучы аңында да буталчык манзаралар калдыра.

III

Инде әсәрнең инандыру тылсымына килик. Күренекле әдипләр моңа бик җитди әһәмият бирәләр, күренешләрнең тормышчанлыгына, уй-тойгыларның ихласлылыгына хилафлык, хата кертмәскә тырышалар. Асылда, кәгазьдә